

UOT 398

AŞIQ SÜMMANININ BİR DİVANISINDƏ TƏSƏVVÜF SİMVLİKASI

MƏMMƏDOV AVTANDİL İSRAFİL oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: avtandil.aqbaba@mail.ru**Açar sözlər: aşıq poeziyası, sufi, divani, Tanrı, klassik ənənə*

Klassik aşıq şeirinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirən Aşıq Sümmani yaradıcılığa mürəkkəb bir sosial-siyasi və tarix-mədəni şəraitdə başlamışdır. Hələ gənc yaşlarında ikən doğulub boya-başa çatdığı Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum, Ərdahan və digər bölgələrinin rus ordusu tərəfindən işğalını görən, sevdiyi Gülpərinin eşqi ilə diyar-diyar dolaşıb ölkələr keçən bu qüdrətli saz-söz sənətkarı öz yaradıcılığı ilə doğma xalqının əsil tərcümanı olmuşdur. Poeziyasında yüksək sənətkarlıqla əks olunan ayrılıq, həsrət, izzət və həyəcanlar, mənəvi sarsıntılar, dərd, möhnət və sair kimi motivlər yuxarıda qeyd etdiyimiz həmin hadisələrlə, aşığın fərdi yaşantıları ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Aşıq Sümmani həm lirik poeziyasında, həm də dastan yaradıcılığında özünəməxsus sənət ənənələri, ədəbi keyfiyyətləri ilə seçilən bir xalq sənətkarıdır. Türk şeir ənənəsində bu ustad aşığın yaradıcılığı həm aşıq ədəbiyyatı, həm də klassik Şərq poeziyası kontekstində incələnilib tədqiq olunmalıdır. Çünki Aşıq Sümmani bir tərəfdən bütün mahiyyəti ilə xalq şeirinə, ozan-aşıq sənətinin qədim köklərinə bağlıdırsa, digər tərəfdən o, klassik poeziyadan yaradıcı şəkildə bəhrələnən və bu istiqamətdə gözəl sənət örnəkləri yaradan aşıq-ozandır. Üçüncü bir tərəfdən Aşıq Sümmanın yaradıcılığı Azərbaycan-Anadolu aşıq mühitinin ortaq ənənələrini, qarşılıqlı sənət əlaqələrini, bu əlaqələrin forma və üsullarını, onun keçmişdən gələcəyə bağlanan spesifik cəhətlərini öyrənmək baxımından daha çox əhəmiyyətlidir. Belə bir əhəmiyyət kəsb edən problem ədəbi-fəlsəfi və mədəni-estetik mahiyyəti ilə Aşıq Sümmani yaradıcılığını səciyyələndirməyə imkan verir.

Bəllidir ki, Aşıq Sümmanın zəngin yaradıcılığının əsas hissəsini onun lirik şeirləri təşkil edir. Türkiyə folklorşünaslığında Sürəyya Rauf, Dilavər Düzgün, Ziyaəddin Fəxri Fındıqoğlu, Xeyrəddin Rayman, Abdulqədir Erkal və digər alimlər Aşıq Sümmanın yaradıcılığı haqqında müxtəlif səpkili araşdırmalar aparmış, aşığın lirik poeziyasını forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə təsnif etməyə cəhd göstərmişlər. Məsələn, ustad aşığın ardıcıl tədqiqatçılarından olan A.Erkal özünün sonuncu araşdırmasında Aşıq Sümmanın lirik şeirlərinin janrlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

a) qoşmalar; b) səmailər (gəraylılar); c) divanilər; d) dastanlar; [1, 19-22]

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, “divanilər” başlığı altında A.Erkal Aşıq Sümmanın əruz vəznində yazdığı şeirləri nəzərdə tutur. Məlumdur ki, Aşıq Sümmanın divanından bu günümüze 21 qəzəl, 14 divani, 3 müsəmmə və 2 müstəzad gəlib çatmışdır.

A.Erkal aşığın divanilərindən bəhs edərək yazır: “Əruzun “failatün, fəalatün, failatün, failün” qəlibində yazılan şeirlərə saz şairləri (aşıqlar-A.A.) divani adını vermişlər. Çünki divanilər xüsusi melodiya ilə oxunur. Ərzuruma xas bir məqam olan “tatyən” məqamı on beşlik divanilərlə oxunur. Sümmani “tatyən” ən yaxşı oxuyan aşıqdır. Hətta xalq arasında bu məqamın Sümmaniyə aid olduğunu söyləyənlər də vardır” [1, 22].

A.Erkalın açıqlamasından göründüyü kimi, Aşıq Sümmani əruzda yalnız divanilər yazmamış, həm də bu janrda yazdığı şeirlərin mahir ifaçısı olmuşdur. Araşdırıcıların qənaətinə görə “tatyən” termini “dadlı dil”, “dadlı söyləmə” və yaxud “şirin dil”, “şirin söyləmə” anlamını ifadə edir.

Aşıq Sümmanın divanilərinin demək olar ki, hamısı dini-ürfani məzmun daşıyır. “Ələst”, “yezdən”, “dərvişən” “ləbbeyk”, “mövlan”, “rahi-təriqət”, “piri-muğan” və sair kimi sufi

terminləri, kod və işarələr aşığın divanilərinin təsəvvüfi mahiyyətini müəyyənləşdirir. Sümmani sakral informasiyanı ilahi eşqin cazibəsinə düşən sufi yolçunun simasında ümumiləşdirərək özünün kimliyini nişan verir. Bu informasiya mistik səciyyə daşımır, əksinə haqqa qulluq edən sənətkarın ürfani dünyagörüşünün başlıca cizgilərini işarələyir:

*İstədi Əhməd, əlbəttə, verir sultanımız,
Ələstü-bəzmində iqrar eylədi ərvahımız,
Həmd olsun, həmdü sənalar Haqqa doğru rahımız,
Bəzmü-təriqət içində dərvişan derlər bizə. [1, 391]*

Mürəkkəb sufi terminologiyası ilə yüklənmiş bu bənddə Aşıq Sümmanın dini-fəlsəfi dünyagörüşü bütün zənginliyi ilə oxucunu heyrətləndirir. Çünki bəndin hər bir misrası sufi semantikanı əks etdirir. Məlumdur ki, Əhməd kəlməsi “Qurani-Kərim”də peyğəmbərimiz Məhəmmədin adını ifadə edir. Müqəddəs kitabımızın “Səf” surəsinin altıncı ayətində İsa peyğəmbər İsrail oğullarına müraciətlə demişdi: “Həqiqətən mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tövrəni təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm” [2, 570]. O da bəllidir ki, Məhəmməd sözünün mənası “ən çox həmdə sənə olunmuş, öyülmüş” deməkdir ki, örnək gətirdiyimiz bəndin üçüncü misrasında “haqqa doğru rah (yol, məslək) tutan” Aşıq Sümmani həmin sufi semantikanı özünəməxsus şəkildə poetikləşdirmişdir. Təriqət məclisində dünya malından əl çəkib dərviş olması ilə fəxr edən Aşıq Sümmani “ələstü-bəzmində iqrar eylədi ərvahımız” misrası ilə mürəkkəb bir dini-fəlsəfi bilginə ifadə etmişdir. Təsəvvüf təliminə görə, dünya yaradılmamışdan əvvəl maddi varlıqların ruhları, başqa sözlə ruhlar aləmi yaradılmışdır. Quranın “Əl-əraf” (“Sədd”) surəsindən aldığı biligini Sümmani qeyd etdiyimiz misrada kodlaşdırmışdır. Həmin kodun mənasını açmağa çalışsaq aydın olur ki, Allah ruhlar aləmini yaratdığı zaman onlara xitabən “mın sizin Rəbbiniz deyələmmi?-deyə, soruşmuş, bəli “sən bizim Rəbbimizsən” cavabını almışdır. Bu ilahi məqamı təsdiq və qəbul edən insan dünyaya gəldiyi zaman öz vədinə, əməl etməli verdiyi sözə sadıq qalmalıdır. Ona görə də uca Yaradan sözündən qaçmasın deyər ruhları bir-birinə şahid tutmuşdur ki, qiyamət günü onlar “biz bundan xəbərsiz idik”-deməsinlər.

Divaninin sonrakı bəndlərində də Aşıq Sümmani həmin uca məqamı sufi işarələrlə simvollaşdırır. “Ta əzəl ləbbeyk kəlamı söylədi lisanımız”-deyə ulu Tanrıya ilk andan, yaradılışın ruh kimi mövcud olduğu zamandan tapındığını ifadə edir. Misradakı “ləbbeyk” sözü ustad sənətkarın bir sufi yolçusu kimi öz əqidəsinə sədaqətini qəti şəkildə nümayiş etdirir. Yəni əslə ərəbcə olan “ləbbeyk” sözü “bəli”, “əmr sizindir”, “hazırım” mənalarını ifadə edir ki, [2, 313] Sümmani bu kəlməni müqəddəs kəlam, ilahi vəhy kimi qəbul edərək dilinin əzbəri olduğunu bildirir.

Cəmi dörd bənddən ibarət olan “Bizə” rədifli bu divaninin üzərində bir qədər ətraflı dayanmağımızın müəyyən səbəbi vardır. Birincisi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Aşıq Sümmanın divaniləri təsəvvüf poeziyasının mürəkkəb rəmz və işarələri ilə çox zəngindir. Ona görə də bu divanilərin elmi təhlilini vermək üçün sufi rəmzlərin, kod və işarələrin ürfani semantikasını açmaq çox vacibdir.

İkinci bir tərəfdən, fikrimizcə Aşıq Sümmani çətin anlaşılan sufi terminlərdən və simvollarından istifadə etməklə el məclislərində, aşıq deyişmələrində özünün nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirmək istəmişdir. Aşığın divanilərinin zəngin və mürəkkəb məzmunu həm də janrın tələbləri ilə bağlıdır. Bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən folklorşünas M.Həkimov yazır ki, “divani aşıqların ən çox müraciət etdiyi şeir şəkildir. Divani şeir şəkildə poetik çağırış, hikkə, zabitənəlik, rəqibi çıxılmaz vəziyyətə salmaq, divan-dərə qurmaq, tərəf-müqabilə meydan oxumaq əhval-ruhiyyəsi güclüdür. Divani aşıq sənətində istər şeir növü kimi, istər havaçata oxunuşu cəhətdən dalbadal, rəqibə diqtə baxımından aşıq himnidir, aşığın qənimidir” [4, 459].

Aşıq Sümmanın “Bizə” rədifli divanisinin poetik məzmunu M.Həkimovun nə qədər öz

mülhizəsində haqlı olduğunu sübut edir. Şeirin bütün bəndlərində olduğu kimi, sonuncu bəndində də ürfani motivlər aparıcı mövqedə durur. Sufi məzmunlu sözlər Sümmaninin dini-ürfani dünyagörüşünün istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə bərabər, onun mənəvi əzəmətini, kamillik dərəcəsini də tutarlı şəkildə ifadə edir:

*Həzrəti Adəmi safi ah ta əzəl əslimiz,
Əcdadımız həzrəti piri-muğandır ustadımız,
Səbavətdən sorsalar bizə Hüseynidir adımız,
Aşıqanlar zümrəsində qul Sümman derlər bizə. [1, 392]*

Bir təriqət yolçusu kimi Sümmani bu bənddə müxtəlif rəmzlər vasitəsilə özünün kimliyini nişan verir. Bəşər övladı olaraq əcdadının Adəm peyğəmbərə bağlılığını ifadə edən ustad sənətkar “piri-muğandır ustadımız”-deyə təvazökarcasına bir ustada qulluq etdiyini bildirir. “Təsəvvüf ədəbiyyatında piri-muğan daha çox təriqət piri, başçısı, qurucusu mənasını ifadə edir” [3, 253]. Sufi təliminə görə, “piri-muğan” mürşiddir. Aşıq Sümmani mənsub olduğu təriqətin mürşidinə qulluq etdiyi, özünü bir mürid məqamında gördüyü üçün qürur hissi keçirir. Sufi təlimindən gələn bu cür daxili təmizlik və təvazökarlıq hissi onun mənəvi kamilliyindən xəbər verir. Fikrimizcə, burada “ah” sözünün sufi semantikasını da incələməyə ehtiyac duyulur. Məlumdur ki, sufi yolçu mürid mərtəbəsində Allaha qovuşmaq üçün öz iradəsini tamamilə ona təslim edir. İlahi məhəbbətə qovuşmağa, uca Tanrıya tapınıb sığınmağa can tan mürid ürfan sınaqlarından keçərək dönə-dönə ah çəkir. Məhz bu sınaqlarda “ah atəşi göylərə yüksəlir və Allah mərtəbəsinə çatır. Aşıq bəzən elə atəşli ah çəkir ki, onun atəşindən göydə ulduzlar, ay və günəş tutuşub yanır. Bu səbəbdən onlar işıq saçıb parlayırlar” [2, 22].

Aşıq Sümmani “həzrəti Adəmi safi ah ta əzəl əslimiz”-deyərkən bir bəşər övladı kimi özünün Adəm peyğəmbər nəslindən törədiyini, həqiqi eşq yolçuluğunda “qul Sümmani” titulu daşdığını fəxrli ifadə edir. Divaninin sonuncu-“aşıqanlar zümrəsində qul Sümman derlər bizə” misrası “tanrı qarşısında bəndə miskinliyini göstərir: aşıqın tanrının qulu olduğunu bildirir”[5, 133].

Bu ürfani dünyagörüşü istər klassik, istərsə də aşıq poeziyasında sufi təliminin başlıca prinsiplərindən birini işarələyir. Allaha tapınıb ona qovuşmayınca ilahi eşq yolçusu özünü “miskin”, “qərib”, “qul” sayır. Örnək gətirdiyimiz misrada Aşıq Sümmani bu sufi ənənəyə sədaqətini poetikləşdirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Aşıq Sümmaninin yaradıcılığı, o cümlədən divaniləri özünün sufi-ürfani məzmunu ilə təsəvvüf şeirinin dərin qatlarına bağlıdır. Aşıqın yalnız bir divanisinin-“Bizə” rədifli şeirinin sufi semantikasi da bunu aydın şəkildə göstərir.

Elmi yeniliyi: Aşıq Sümmaninin divani yaradıcılığında dini-ürfani semantikasının araşdırılması ilə bağlıdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təriqət poeziyasının öyrənilməsində, aşıq ədəbiyyatının tədqiqində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Erkal A. Aşıq Sümmani. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007, 494 s.
2. Pala İ. Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü. I-II c. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, 554 s.
3. Hacıyeva M., Rıhtım M. Folklor və yazılı ədəbiyyat sözlüyü. Bakı: Nurlan, 2009, 330 s.
4. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.
5. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı: Səda, 2004, 609 s.

РЕЗЮМЕ
СИМВОЛИКА ТАСАВВУФ В ОДНОМ ДИВАНИ АШУГА СУММАНИ
Mamedov A.I.

Ключевые слова: *ашугская поэзия, суфи, дивани, Всевышний, классическая традиция*

Поэзия Ашуга Суммани, одного из замечательных представителей ашугской среды Агбаба-Чылдыр, основана на глубокой философии. В статье анализируются суфийская семантика дивани «К нам» (“Bize”), ряд тасаввуфских терминов, дано объяснение суфийским символам и кодам.

SUMMARY
TASAWWUF SYMBOLICS IN A DIVAN BY ASHUG SUMMANI
Mammadov A.I.

Key words: *ashug poetry, sufi, divan, the God, classical tradition*

One of the powerful representatives of ashug environment of Aghbaba-Childir Ashug Summani's poetry is based on deep layers with its urfani-philosophical essence. Sufi semantics of divan “Us” (“Bize”) has been investigated, a number of tasawwuf terms, sufi symbols and codes worked in this poem have been explained and analyzed.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	22.02.2016
	Son variant	01.06.2016